

TON VAN DER Wouden (DUITSLAND, MÜNSTER)

Over de Nederlandse spreektaal

Summary

The paper discusses some phenomena of spoken Dutch from a Construction grammar point of view.

Inleiding

Schrijftaal is iets anders dan spreektaal. Traditioneel gaat grammaticale beschrijving van cultuurtalen over de schrijftaal; de ANS (Haeseryn et al. 1997) is geen uitzondering (Van der Wouden 1998). De Nederlandse spreektaal is relatief slecht onderzocht – al zijn er uitzonderingen zoals recent het boek van Jelle de Vries (2001). Hier behandel ik een aantal spreektaalfenomenen vanuit een constructiegrammatisch perspectief.

Sinds Aristoteles zijn we gewend te denken dat teksten bestaan uit zinnen, die bestaan uit woorden; de grammatica bepaalt hoe die woorden met elkaar verbonden worden en wat het geheel betekent. Deze visie biedt een goede verklaring voor de flexibiliteit van natuurlijke taal: dankzij morfologie en syntaxis kun je oude en nieuwe woorden vrij combineren om oude en nieuwe informatie en opinies over te brengen.

Kijken we echter naar feitelijk gesproken taalgebruik, dan worden twee dingen al snel duidelijk: mensen spreken meestal niet in hele zinnen (zie hieronder), en meestal wordt weinig van het creatieve potentieel van de taal gebruikt. Alledaags taalgebruik bestaat voor een belangrijk deel uit aaneengeregen standaardformuleringen. Dat geldt voor een begin van een telefoongesprek, voor een kamerdebat en voor een sportverslag op de radio:

- (1) a. gezellig dat je belt. — ja lekker mooi weertje hè?
- b. het kan niet zo zijn dat ...
- c. ... met een mooie pass op ... en daar is alweer een score van ...

Het lijkt erop dat ervaren taalgebruikers dit soort vaste eenheden, met eventueel open plaatsen erin, niet iedere keer opbouwen, maar als hapklare brokken in hun mentale woordenboek (“constructicon”) paraat hebben. We kunnen die eenheden beschouwen als grote woorden,

lexemen met een specifieke vorm, betekenis, en gebruiksmogelijkheden (volgens psycholinguïsten is opzoeken van taalbouwsels efficiënter dan ze iedere keer te construeren).

Als er zoveel zinnen en zinsdelen kant en klaar voorhanden zijn, werpt dat een nieuw licht op de taakverdeling bij de productie van taal. Is er dan nog wel een interessante grammatica? Of bestaat vrijwel alle taalvermogen uit handige bouwstenen van verschillende grootte, die door een grammatica van het allerrudimentairste soort (combineer bouwstenen) verbonden worden (Goldberg 1995 enz.)?

Op die vragen geef ik hier geen antwoord. Ik ga wel laten zien dat we effecten van vaste verbindingen kunnen vinden op alle traditioneel onderscheiden grammaticale niveaus: fonologie, morfologie, syntaxis, en “groter dan de zin”. Ik bespreek uit ieder domein één fenomeen; voorbeelden zijn meestal afkomstig uit het Corpus Gesproken Nederlands.

Fonologie

Er is vrij veel bekend over fonologische reductie in gesproken taal. Zo laat Ernestus (2000) zien dat een frequent woord als *natuurlijk* een aantal informele varianten heeft zoals *tuurlijk*, *tulek* en *tuuk*. Dat soort reducties is niet regelmatig: naast *bestuurlijk* krijg je geen *stulijk* of *stuuk*. En *natuurlijk* zelf is niet reduceerbaar als het adjectief is (**het gaat om het tuulijk evenwicht*), en evenmin in sommige andere contexten (*dat doen we natuurlijk/*tuuk*).

Vaste verbindingen worden ook gereduceerd: sommige mensen realiseren *op een bepaald ogenblik* als *opagenblik*. Volgens Strik et al. (2005) wijkt de uitspraak van woorden in vaste combinaties veel vaker van de canonieke uitspraak af dan in toevallige combinaties. Hun conclusie is dat die meerwoordcombinaties een eigen ingang zouden moeten krijgen in uitspraakwoordenboeken enz., met hun eigen specifieke uitspraakvarianten.

Ook uitbreiding (epenthese) komt voor. De meest voorkomende zijn sjwa (ə) (*hellup*, *kurrek*) en *n* (*dat is me-n-'n engerd, was je-n't vergeten?*) (De Vries 2001). Epenthese wordt meestal opgevat als een puur fonologische, dus blind werkende regel, die in de standaardtaal optioneel en stijlgevoelig is (dus niet echt blind). Het gemak dient de uitsprekende mens.

Het Nederlands heeft ook /s/-epenthese, en wel twee types, allebei optioneel en stijlgevoelig. Het eerste type is puur lexicaal: de uitdrukking *om de beurt* heeft een informele variant *omstebeurt* /Omstəbørt/ die zelfs Van Dale gehaald heeft (Den Boon et al. 2005:s.v.):

(2) en kregen we ook elke dag bijbelverhalen en uh omstebeurt bidden

Dit soort epenthese is onmogelijk in andere gevallen van de string *om de beurt*:

(3) tijd om de beurzen/*omstebeurzen te openen

Het andere type is gevoelig voor de syntactische categorie van het volgende woord: de sequentie *veel te* heeft een variant /velstə/ als er een adjectief op volgt, maar niet als het volgende woord van een andere categorie is.

- (4) a. ze zijn veelsteduur
b. er is nog veel te doen/*er is nog veelsteden

Deze feiten vragen om twee verschillende analyses. Uit het contrast tussen (2) en (3) volgt dat /Omstəbørt/ opgeslagen is als een van de uitspraakvarianten van *om de beurt*, beperkt tot informele stijlen. Anderzijds nopen de data in (4) tot het aannemen van een constructie van de vorm *veel te A*, met als betekenis ‘veel te A’, die is opgeslagen met (minstens) twee uitspraakvarianten, de regelmatige /veltə/, en een variant /velstə/ die beperkt is tot (bepaalde) informele stijlen.

Dit alles lijkt te betekenen dat de lexicale representatie van woorden en meerwoorduitdrukkingen ingewikkelder is dan we dachten: meer dan één uitspraak (*natuurlijk, tuuk*) met onder meer informatie over stijl en syntaxis. Hay & Bresnan (2006) komen tot een vergelijkbare conclusie voor het Engels van Nieuw-Zeeland.

Morfologie

Sommige Nederlandse bijwoorden kunnen worden verbogen: André van Duin bezong *hele grote bloemkolen*. Omdat bijwoorden in het Latijn niet verbogen worden, zou dat in het Nederlands ook niet moeten mogen, dus moet het *heel grote bloemkolen* zijn. Dat kun je schrijven, maar het komt in spraak uiterst geaffecteerd over.

Booij & van Santen (1998:101) observeren dat alleen adverbia die ook voor kunnen komen als adjectief, een sjwa kunnen krijgen. Dat verklaart waarom **helemale te gekke lui* en **vake afwezige collega's* niet mogelijk zijn, en *hele aardige mensen* en *geweldige hoge bomen* wel. Bruikbaarheid van het bijwoord als adjectief is evenwel een noodzakelijke, maar geen voldoende voorwaarde: **een uiterste grote man* of **een zere grote neus* zijn onmogelijk, hoewel *uiterste* en *zere* wel als adjectief voorkomen.

Verder valt de scheve distributie van het verbogen bijwoord op. Het zijn vooral hoogfrequente adjectieven (*grote, mooie, leuke*) die voorkomen samen met adverbiaal *hele*, maar frequentie voorspelt niet alles: positief-evaluerende adjectieven zijn veel beter vertegenwoordigd dan negatief-evaluerende. Bovendien worden *heel* en *enorm* als bijwoord veel vaker verbogen dan *ontzettend* en *erg*, en *zeer* doet het als gezegd helemaal niet.

Dit vraagt weer om een constructie-analyse: ik neem aan dat het lexicon van veel moedertaalsprekers een aantal adjectivale vaste verbindingen als *hele grote* en *ontzettende leuke* bevat, gemarkeerd voor (informele) stijl.

Syntaxis

Grof gezegd heeft Aristoteles de grammatica uitgevonden parallel aan de logica; de propositie (iets met een waarheidswaarde) is de natuurlijke eenheid van betekenis, en die correspondeert met een volzin. Als je ergens de “written language bias” (Linell 2005) ziet in het taalonderzoek, dan is het wel in de syntaxis. “Onvolledige” uitingen krijgen dikwijls een analyse waarbij de “ongrammaticale oppervlaktestructuur” wordt afgeleid van een “grammaticale” “dieptestructuur”.

Volgens de traditionele opvatting heeft een zin één persoonsvorm en één onderwerp. Het gesproken Nederlands heeft echter ook hoofdzinnen met twee onderwerpen en twee persoonsvormen:

(5) Dat vraagt inderdaad om een zekere afstand vraagt dat

Traditionele analyses zien dit soort “zinnen” als productiefout, anacoloet, of product van verstrengeling plus deletie; met Van der Horst (1995) en Huesken (2001) willen wij ze zien als een middel om meer dan één topic te introduceren. In spontane spreektaal komt dit soort

constructies regelmatig voor, maar schrijven mag je ze niet – een heel duidelijk geval waarin spreektaalgrammatica en schrijftaalgrammatica uiteenlopen.

Groter dan de zin

Volgens de ANS heeft de Nederlandse zin twee posities na de werkwoordelijke eindgroep: de laatste zinsplaats en de uitloop. Soms vinden we echter meer dan twee elementen na de tweede pool (Van der Wouden 2009): (6) heeft een voorzetselgroep *voor vanavond*, een bijwoord *trouwens*, en een partikel *hoor*.

(6) dan vind ik 't wel genoeg voor vanavond trouwens hoor

Liever dan het aantal zinsfinale posities eindeloos uit te breiden, stellen Foolen en Van der Wouden (2010) een constructie-analyse voor voor finaal *hoor*.

Tot besluit

De Nederlandse spreektaal behoeft meer aandacht van de taalkundig(e) onderzoeker. Er valt nog veel te beleven en te ontdekken, dat verregeande consequenties kan hebben voor onze visie op hoe taal eigenlijk werkt. De hier gepresenteerde bevindingen maken het de docent Nederlands ondertussen niet gemakkelijker.

Bibliografie

DEN BOON, T. et al. (2005): Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse taal. Utrecht/Antwerpen: Van Dale Lexicografie. 14e, herz. uitg.

BOOIJ, G. & A. VAN SANTEN (1998): Morfologie. De woordstructuur van het Nederlands. Amsterdam: Amsterdam University Press. 2e dr.

ERNESTUS, M. (2000): Voice assimilation and segment reduction in casual Dutch: a corpus-based study of the phonology-phonetics interface. Diss. Vrije Universiteit.

- FOOLEN, A. & T. VAN DER WOUDE (2010) : Pragmatic markers after verb-final in Dutch. Workshop on Sentence-Final Particles, Rouen (Fr.), May 28, 2010.
- GOLDBERG, A. (1995). *Constructions. A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. Chicago: University of Chicago Press.
- HAESERYN, W. et al. (1997) *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Groningen [etc.]: Martinus Nijhoff [etc.]. 2e dr.
- HAY, J. & J. BRESNAN (2006). Spoken syntax: The phonetics of giving a hand in New Zealand English. *The Linguistic Review* 23, 321–349.
- VAN DER HORST, J. (1995). *Analytische taalkunde*. Groningen: Nijhoff.
- HUESKEN, N. (2001). *Mirrorsentences. Repetition of inflected verb and subject in Spoken Dutch*. Doctoraalscriptie ATW Utrecht.
- LINELL, P. (2005). *The Written Language Bias in Linguistics: Its Nature, Origins and Transformations*. London and New York: Routledge.
- STRIK, H. et al. (2005). Multiword expressions in spontaneous speech: Do we really speak like that? *InterSpeech 2005, Lisbon, 4-8 Sept. 2005*, 1161–1164.
- DE VRIES, J. (2001). *Onze Nederlandse Spreektaal*. Den Haag: SDU Uitgevers.
- VAN DER WOUDE, T. (1998). Dat had niet zo gehoeven: Modaliteit en negatie in de nieuwe ANS. *Nederlandse Taalkunde* 3, 237–252.
- VAN DER WOUDE, T. (2009). Ik zou weleens willen weten waar dat woord staat trouwens. *Aantekeningen over zinsfinale bijwoorden*. In R. Boogaart et al. (red.): *Woorden wisselen*. Leiden: SNL, 143-156.